

ՄԱՐԻՆԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ ԳԻ

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՍԻՐՈ ԵՒ ԿԱՐԵԿՅԱՆՔԻ ՍԻԵԽՈՒՅՆ ՈՒՂԵՐՁՆԵՐՈՎ. ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ–ՖԵՈՂՈՐ ՂՈՍՏՈՒՄԿԻ¹

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Գեորգյան հոգեւոր ճեմարանում ուսումնաւարտելու հաջորդ տարում՝ 1893 թ.՝ Սուրբ Հարության տոնի ճրագալուցի երեկոյան, տասնութամյա Ավետիք Իսահակյանն օրագրում գրառել է քրիստոնեւթյան գլխավոր իրադարձության հոգեւոր խորհրդին իրենց քրիստոնյա համարող մարդկանց անհաղորդ մնալու իր դիտարկումը եւ ձեւակերպել հարության ու սիրո ուղղակի առնչության իր ընկալումը. «Այսօր Զատիկ է, բոլորը սպասում են - ուտելու, խմելու եւ զվարճանալու համար, եւ միայն իրենց համար: Երանի՛ նրանց, ովքեր հարություն են առնում Քրիստոսի հետ – սիրելի եւ սիրելի...»³ (ընդգծ. – Մ. Ս.):

Չորս տարի անց Ռուսական կայսրության հպատակ, քաղաքական մեղադրյալ քսանմեկամյա Ավ. Իսահակյանը, մեկամյա բանտարկությունից ազատվելիս իրապես ապրելով հարության զգացումը, բանտից դուրս գալուց մի քանի օր հետո՝ 1897 թ. մայիսի 1-ին⁴, հետեւյալ գրա-

¹* Ստացվել է՝ 12.12.2022, գրախոսվել է՝ 20.01.2023: Էլ. հասցե՝ m.sargsyan.msy@gmail.com:

² Ավ. Իսահակյանը Գեորգյան ճեմարանում սովորել է 1889–1892 թթ.: Ճեմարանն առանցքային դեր է ունեցել նրա անհատականության, ի մասնավորի՝ հոգեւոր էության ձեւավորման հարցում: Իսկ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինն ինչպես իր՝ «Էջմիածնա ազգ» անվանվող ժողովրդի որդու ազգային, այնպես էլ անհատական ինքնության հիմքերից էր եւ անօտարելի բաղադրիչ՝ իր իսկ դիտարկած «Էջմիածին-Աստված» նույնացմամբ. «Հայերը Էջմիածնի անունով էին երգվում, եւ այդ երգումը հավասար էր Աստծու անունով երգումին»: Ա.Վ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ, Երկերի լրակատար ժողովածու տասնչորս հատորով, հտ.12, Երեւան, 2021, էջ 238:

³ Ա.Վ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ, Հիշատակարան, Երեւան, 1977, էջ 39:

⁴ Ձերբակալվել է 1896 թ. մայիսի 1-ին եւ ազատազրկվել Երեւանի բանտում, որտեղից դուրս է եկել 1897 թ. ապրիլի 17-ին: Դա հայոց ազատագրական պայքարին մասնակից Իսահակյանի առաջին բանտարկությունն էր: Գործը, որի շրջանակում մեղադրանք էր հարուցվել նրան (ինչպես նաեւ Հնչակյան կուսակցության անդամ մյուս ձերբակալվածներին) վերնագրված էր «О Тайном армянском сообществе, имеющему целью возбудить своих турецких соплеменников к восстанию против Османского Правительства» («Հայկական գաղտնի միության վերաբերյալ, որը նպատակ ունի գրգռելու թուրքական ցեղակիցներին Օսմանյան

ռուսն է անում օրագրում. «Նոր կյանք, մի տարի մեռելությունից հետո — «Свобода, новая жизнь, воскресение из мертвых. Экая славная минута...»⁵:

Գրառման վերջին՝ ռուսերեն տողը հիշատակում է Ֆ. Դոստոևսկու «Գրառումներ Մեռյալ տնից» ստեղծագործության հերոսի՝ համանման հանգամանքներում բանտից դուրս գալու առաջին պահին արտասանած խոսքից⁶: Սա պարզապես սիրելի հեղինակից մեջբերում չէ՝ տվյալ հոգեվիճակին համահունչ, այլ նրա կյանքին եւ ստեղծագործությանը քաջատեղյակ երիտասարդ հայ բանաստեղծ, գրող, մտածող եւ հասարակական-քաղաքական գործիչ Ավ. Իսահակյանի վկայումն է Ֆ. Դոստոևսկու հետ իր հոգեւոր—աշխարհայացքային-փիլիսոփայական առնչությունների մասին: Այդպիսիք որոշակիորեն երեւակվեցին ավելի ուշ, մասնավորապես Դոստոևսկու հենց այդ երկի եւ Իսահակյանի՝ բանտային հիշողություններով գրված պատմվածքների զուգահեռներում:

Ավ. Իսահակյանը համաշխարհային գրականության մեծերից իր սիրելիների բույլում բազմիցս է նշել Ֆեոդոր Դոստոևսկու անունը՝ ընդամին խոստովանելով նրա հոգեբանական ներգործությունը, նաեւ որոշակի ստեղծագործական ազդեցությունը: Այդուհանդերձ՝ հայ եւ ռուս գրականության այս մեծերի առնչությունների հարցին ուսումնասիրողները, ի մասնավոր իսահակյանագիտությունը, չեն անդրադարձել, առավել եւս՝ չեն քննել: Այդ առնչություններն առանձնապես տեսանելի են Իսահակյանի բանտային պատմվածքների եւ Դոստոևսկու «Գրառումներ Մեռյալ տնից» երկի զուգահեռությամբ: Հոգվածի նպատակն է քննել առնչությունների բնույթն ու հիմքերը, բացահայտել համաքրիստոնեական քաղաքակրթության երկու տարբեր՝ հայ եւ ռուս մշակույթների առանցքային այս դեմքերի, ուրեմն եւ՝ նշված մշակույթների ժառանգորդների ու փոխանցողների միասնական ուղերձները:

կառավարության դեմ ապստամբություն»): Տէն Ա. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ, Ավետիք Իսահակյանի գիտական կենսագրություն, գք. առաջին, Երեւան, 2000, էջ 355:

⁵ «Ազատություն, նոր կյանք, հարություն մեռելներից... Ինչ փառավոր պահ». Ավ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ, Հիշատակարան, Երեւան, 1977, էջ 234:

⁶ Ф. М. ДОСТОЕВСКИЙ, Полное собрание сочинений в 30 т., т. 4, Ленинград, 1972, с. 232. Ֆ. ԴՈՍՏՈՅԵՎՍԿԻ, Գրառումներ Մեռյալ տնից, Երեւան, 2005, էջ 360: Մեջբերման աղբյուրը նշվում է առաջին անգամ: Հեղինակը կամ ստեղծագործությունը հիշատակված չեն ո՛չ Իսահակյանի բնագրում, ո՛չ «Հիշատակարան»-ի ծանոթագրություններում (տէն Ավ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ, Հիշատակարան, նշ. աշխ., էջ 234 եւ 458), ո՛չ էլ իսահակյանագիտական ուսումնասիրություններում:

Հայտնի է, որ «Գրառումներ Մեռյալ տնից» երկը հիմնաքարային արժեք է և որոշակի բացառիկություն ունի Դոստոևսկու ստեղծագործական ժառանգության մեջ: Այն գրվել է հեղինակի կյանքում շրջադարձային-մղձավանջային տեւական փուլից անմիջապես հետո՝ ամփոփելով արտասովոր կենսափորձը, ինքնաճանաչողական ու մարդագիտական բացահայտումները և արձանագրելով աշխարհայացքային հստակ ուղենիշներ:

Ճակատագրական այդ փուլը՝ փորձությունների խիտ շարքով, տեւել է մեկ տասնամյակ՝ 1849—1859 թթ.: Ռուսական կայսրությունում հասարակական լայն ճանաչման արժանացած, գրական, մտավորական շրջանակներում ընդունված գրողի կյանքը գլխիվայր շրջվել էր 1849 թ. ապրիլի 23-ի խուզարկությանը հաջորդած ձերբակալությամբ՝ հեղափոխական գործունեության, ասել է թե՛ քաղաքական, պետական հանցագործության մեղադրանքով⁷: Ապա՝ 8-ամսյա կալանավորում Պետրոպավլովյան ամրոցում, «կարեւորագույն հանցագործի» որակում, մահվան դատավճիռ՝ չընդունած մեղադրանքի համար, գնդակահարության դատավճռի ի կատար ածվելուց, իրականում դրա անողորմ բեմականացումից մի քանի ընդմիջումներով, առաջ միայն, այսինքն՝ իր մահն ապրելուց մի քանի ընդմիջումներով կյանք է նոր դատավճիռ՝ «չորս տարի տաժանակրություն և երեք տարի զինվորական ծառայություն», այնուհետև սիբիրյան տաժանակրության չորս տարի՝ երկաթե կապանքներով⁸, առանց գրելու և ընթերցելու իրավունքի⁹, հաջորդիվ՝ զինվորական ծառայություն՝ որպես շարքային: Եւ բոլոր այդ տարիներին՝ (մինչեւ 1857 թ. լիակատար համաներումը) զրկված հրատարակվելու և ազնվականական իրավունքներ

⁷ «Պետրաշեսկու գործով» ձերբակալված Դոստոևսկուն առաջադրված մեղադրանքը՝ «գրող Բելինսկու կրոնի և կառավարության վերաբերյալ հանցավոր նամակի և լեյտենանտ Գրիգորեւի չարամիտ ստեղծագործության տարածման մասին չհաղորդելու համար», ռազմական դատարանը 1849 թ. նոյեմբերին վճռով հաստատում է՝ զրկելով նրան (ըստ դատավճռի՝ պաշտոնաթող ինժեներ-լեյտենանտին) աստիճաններից, բոլոր իրավունքներից և դատապարտելով գնդակահարության: Տե՛ս «Летопись жизни и творчества Ф. М. Достоевского: 1821—1881», т. 1 (1821—1864), СПб, 1999, էջ 173:

⁸ Դոստոևսկին որպես խորհրդանշական փաստ հատուկ արձանագրում է, որ առաջին անգամ երկաթե կապանքները կրել է ուղիղ Քրիստոսի Մենդյան տոնի առաջին ընթացքին: Տե՛ս Փ. Մ. ДОСТОЕВСКИЙ, Полное собрание сочинений в 30 т., т. 28, кн.1, Ленинград, 1985, էջ 167:

⁹ 1854 թ. հունվարի 30 — փետրվարի 22-ին եղբորը գրած նամակում նկարագրած քառամյա տառապանքի ուղին իսկական խաչի ճանապարհ է, երբեմն շատ ավելի դժվար, քան ներկայացնում է «Մեռյալ տան» մեջ: Տե՛ս Փ. Մ. ДОСТОЕВСКИЙ, Полное собрание сочинений в 30 т., т. 28, кн. 1, նշ. հրատ., էջ 166—174:

րից: Շրջադարձային տասնամյակն ավարտվում է 1859 թ. դեկտեմբերի վերջին՝ Պետերբուրգ վերադարձով: Իսկ արդեն 1860–1861 թթ. գրում է «Մեռյալ տունը»¹⁰, որի շոնդալի հաջողությունը, ըստ հեղինակի, վերականգնեց իր գրական վարկը¹¹:

Այս երկը նաեւ սկզբնավորեց ստեղծագործական նոր փուլ, դարձավ Դոստոևսկու ստեղծագործության հետագա ընթացքը նախանշող, առանցքային թեմաներն ուրվագծող սահմանաբաժան: Երբ դեռեւս պատանի Դոստոևսկին որոշում էր ուսումնասիրել մարդուն, դժվար թե կարողանար երեւակայել, թե ուսումնասիրության ինչ արտակարգ հնարավորություն է «պարգեւելու» ճակատագիրը, եւ որ տեւական ժամանակ հետազոտությունների հիմնական աշխատանոցը լինելու են բանտն ու տաժանավայրը, «նյութը» ամենատարբեր՝ երեւակայելի եւ աներեւակայելի հանցանքներ գործած կամ գործելու մեղադրանքով հարկադրաբար մի վայրում հավաքված ու պատիժներ կրող եւ նրանց պատիժներն իրականացնող ամենաբազմազան մարդիկ, իսկ ուսումնասիրության արդյունքը՝ մարդկային հոգու մութ ու լույս էություն բազմաշերտ տեսանումը, մարդկային գերբարդ բնության խոր ճանաչողությունը:

Այդ տարիները հանգամանքների կամ ճակատագրի բերումով նաեւ քրիստոնեական վարդապետության, արժեքանության շատ առանձնահատուկ ուսումնասիրության ու խոր ճանաչողության ժամանակաշրջան էին: Աքսորում տասնամյակներ տառապող եւ «ամեն դժբախտի մեջ եղբայր տեսնելուն արդեն վաղուց սովորած» դեկաբրիստների կանանցից Օմսկի տաժանավայրի ճանապարհին նվեր ստացած Նոր կտակարանը բանտային տարիներին իր միակ գիրքն էր¹², իսկ այդուհետ՝ ամենակարեւոր ու անբաժան ուղեկիցը՝ մինչեւ կյանքի վերջին ժամերը¹³:

¹⁰ Առաջին անգամ որոշ հատվածներ տպագրվել են 1860–1861 թթ. «Русский мир» թերթում: Ամբողջական բնագիրը հրատարակվել է 1861–1862 թթ. «Время» հանդեսում: Հեղինակի կենդանության օրոք ունեցել է երեք առանձին հրատարակություն՝ 1862 թ., 1865 թ., 1875 թ.:

¹¹ Сѣу Ф. М. Достоевский, Полное собрание сочинений в 30 т., т. 28, кн. 2, Ленинград, 198, էջ 115:

¹² «Գրառումներ Մեռյալ տնից»-ում եւ «Գրողի օրագիր 1873»-ում այն հիշատակում է որպես Ավետարան եւ նշում, որ միակ գիրքն էր, որ թույլատրվում էր տաժանավայրում: Сѣу Ф. М. Достоевский, Полное собрание сочинений в 30 т., т. 4, Ленинград, 1972, էջ 67, ինչպես նաեւ Ф. М. Достоевский, Полное собрание сочинений в 30 т., т. 21, Ленинград, 1980, էջ 12:

¹³ Сѣу «Господа Нашего Иисуса Христа Новый Завет», Санкт-Петербург, 1823: Գիրքը պահվում է Ռուսաստանի պետական գրադարանում (РГБ: Ф. 93/1, к. 5в, ед. хр. 1.):

Մեծ մասամբ վերոնշյալ հետազոտությունների ընթացքում հավաքած ահռելի փաստական նյութը, դիտարկումները, վերլուծությունները, եզրահանգումները, հարցերը եւ ապրած ահռելի «ծավալով» ու ելեւէջումներով հույզերն ու զգացմունքներն է Դոստոևսկին մեկտեղել-ամբարել «Դրառումներ»-ում, քննել դրանք իր թրծված եւ այլեւս անսասան քրիստոնեական աշխարհայացքով՝ միաժամանակ դնելով հիմքերը մասնավորապես «մեծ հնգամատյանի»՝ վեպերի, որոնք պիտի ապահովեին նրա հավերժական ներկայությունը համաշխարհային գրականության հսկաների շարքում:

Այս երկում առաջին անգամ արծարծվում-քննվում են հանցանքի եւ պատժի, դրանց տարրմբռնումների-տարրնկալումների, հանցագործության պատճառների, հանցագործի հոգեբանության հարցեր, որոնք կարելուք տեղ էին զբաղեցնելու Դոստոևսկու հետագա ստեղծագործություններում:

«Դրառումներ»-ը բացառիկ է նաեւ ժանրային եւ կառուցվածքային առումով: Լեւ Տոլստոյը, առաջինը նկատելով երկի գեղարվեստական ձեւի ինքնատիպությունը, այն համարել է ուսաց նոր շրջանի գրականության՝ եւրոպական վեպի, պոեմի կամ վիպակի ձեւերի մեջ ամբողջովին չտեղավորվող ստեղծագործություններից¹⁴: Հայտնի է, որ Դոստոևսկին ինքը չի նշել դրա ժանրը, իսկ ուսումնասիրողների ժանրային բնորոշումներից¹⁵ ոչ մեկը չի արժանացել մասնագետների համընդհանուր

¹⁴ Сѣв Л. Н. Толстой, Полное собрание сочинений в 90 т., т. 16, Москва, 1955, էջ 7:

¹⁵ Դրանք խիստ տարաբնույթ են՝ մի կողմից գեղարվեստական ակնարկի ժանրին, մյուս կողմից՝ հուշագրությանը սանձանակցող երկ (Դ. Чулков, Как работал Достоевский, Москва, 1939, с. 81), փաստագական վեպի յուրօրինակ գեղարվեստական միություն (В. Шкловский, За и против. Заметки о Достоевском, Москва, 1957, с. 123), վեպ՝ անցումային ձեւ ակնարկից, գրառումներից սոցիալ-փիլիսոփայական վեպի (И. Т. Мишин, Проблематика и художественные особенности романа Достоевского. «Записки из Мертвого дома» // Учен. зап. Армавирск. гос. пед. ин-та, 1957, т. 3, с. 109), հուշագրություն (Л. Я. Гинзбург, Былое и думы, «История русского романа» в 2 т., Москва, Ленинград, 1962, т. 1, с. 586), ֆիգիուրգիական ակնարկների շարք (А. Г. Цейтлин, Становление реализма в русской литературе: русский физиологический очерк, Москва, 1965, с. 290), գեղարվեստական հուշեր (Н. М. Чирков, О стиле Достоевского: проблематика, идеи, образы, Москва, 1967, с. 16), փաստագրական ակնարկ եւ ազգագրական ուսումնասիրություն (В. И. Этов, Достоевский. Очерк творчества, Москва, 1968, с. 107—108), ակնարկների շարք (Ю. В. Лебедев, У истоков эпоса (очерковые циклы в русской литературе 1840—1860-х годов), Ярославль, 1975, с. 3—15), գրառումներ (В. А. Викторович, Жанр записок у Толстого и Достоевского, «Лев Толстой и русская литература: межвуз. сб», Горький, 1981, с. 20), վիպակի եւ գեղարվեստական ակնարկի փոխգործակցությունից գոյացած ինֆնատիպ ժանր (В. Н. Захаров, Система жанров Достоевского: типология и поэтика. Ленинград, 1985, с. 183),

հավանությունը: Պատճառը, թերեւս, այն է, որ բոլոր այդ բնորոշումները ճշմարիտ են երկի առանձին բաղադրիչների առումով, բայց ամբողջի համար միակողմանի են եւ ոչ ճշգրիտ: Երկն իրականում ժանրերի՝ դասական բաժանումներին չենթարկվող յուրօրինակ համադրում է: Հեղինակն ինքը արձանագրում-հուշում է դա վերնագրում՝ «Записки» (գրառումներ, նոթեր) բնորոշմամբ (նաեւ այդ պատճառով թերեւս չպահպանելով հղվող սկզբնաղբյուրի՝ Գորյանչիկովի նոթերի վերնագրի «Сцены» («Տեսարաններ») բառը), որով ոչ միայն կանխում է երկից ձեւի եւ բովանդակության առումով գեղարվեստական ամբողջականության, կոռկառուցվածքի, դիպաշարի ակնկալիքը, այլեւ «նախապատրաստում» երկի արտասովորությունը: Այն դրսեւորվում է տարբեր ժանրերի համադրությամբ եւ առանց միասնական դիպաշարի: Բաղկացած է ներածությունից, երկու մասից ու 21 վերնագրված գլխից¹⁶ եւ հագեցած փաստագրական ճշգրիտ նկարագրություններով, սեղմ փիլիսոփայական մտորումներով, հոգեբանական, վիճակագրական, իրավական վերլուծություններով, ինչպես նաեւ բազմաթիվ եւ տարբեր աստիճանի կերտված մարդկային կերպարներով:

Եւ վերջապես, ամենակարեւորը՝ «Գրառումներ»-ը բացառիկ է Դոստոևսկու ներկայացրած սիրերյան տաժանավայրի, բանտի բազմակողմանի եւ մանրակրկիտ դժոխային պատկերով, որն իսկապես անհունորեն ցնցում է այն պատճառով, որ իրական է, ճշմարիտ, չափազանց անկեղծ եւ հատկապես սարսափելի է քանի որ, ըստ էության, հավերժ մարդկային է: Մարդու հոգու, մտքի, բնազդների արգասիքն է մարդուն նվաստացնող, ստորացնող, տանջող, խեղող, այլասերող, ոչնչացնող այդ դժոխքը:

Դոստոևսկու ներկայացրած բանտը՝ իր բնորոշմամբ «Մեռյալ տուն» է, «բացարձակապես նոր աշխարհ, մինչ այդ անծանոթ...»¹⁷, անբնական-անհնար թվացող, բայց շատ իրական աշխարհ՝ իրական մարդկանցով. մի զուգահեռ աշխարհ, զուգահեռ իրականություն: «Այստեղ առանձնա-

ակնարկային վիպակ (Е. А. Акелькина, «Записки из Мертвого дома», «Достоевский: Сочинения, письма, документы: словарь-справочник», Санкт-Петербург, 2008, с. 76) եւ այլն:

¹⁶ Տե՛ս հեղինակի 1875 թ. հրատարակած վերջնական տարբերակը՝ «Записки из Мертвого дома Ф. М. Достоевского», Санкт-Петербург, 1875:

¹⁷ Ֆ. ԴՈՍՏՈՅԵՎՍԿԻ, Գրառումներ Մեռյալ տնից, Երեւան, 2005, էջ 8: Բնագրում՝ «Совершенно новый мир, до сих пор неизвестный». տե՛ս նաեւ Փ. М. Достоевский, Полное собрание сочинений в 30 т., т. 4, Ленинград, 1972, էջ 8:

հատուկ աշխարհ էր, որ նման չէր ուրիշ եւ ոչ մի աշխարհի, իր առանձնահատուկ օրենքները կային, իր հագուստները, իր բարքերն ու սովորույթները, եւ կենդանի Մեռյալ տուն էր, կյանքն՝ ինչպես ուրիշ եւ ոչ մի տեղ, մարդիկ էլ առանձնահատուկ»¹⁸։ Ո՞վքեր են այդ առանձնահատուկ մարդիկ։ Առաջին ընդհանրական բնորոշմամբ՝ կործանված մարդիկ¹⁹՝ ամեն տիպի հանցագործներ՝ «մարդասպաններ՝ դիպվածով եւ մարդասպաններ՝ արհեստով, ավազակներ ու ավազակների պարագլուխներ։ Կային պարզապես խաբեբաներ եւ շրջմուլիկներ՝ հարամ փողերով ու վաշխառուությամբ գործ անողներ։ Կային եւ այնպիսիք, ում մասին դժվար էր որոշել, թե տեսնես՝ ինչի՞ համար կարող էին ընկնել այստեղ։ Այնինչ, ամեն մեկն ուներ իր պատմությունը՝ խառնիխուռն եւ ծանր, ինչպես երեկվա հարբածության մրուրը»²⁰։

Մեռյալ տան գլխավոր առանձնահատկությունն ըստ էության կենսածին որեւէ գործառույթ չունենալն է։ «Մեռյալ տուն» համակարգը, որ գործում է բացառապես բռնության ու հարկադրանքի անգույթ «օրենքներով», կենսասպան, է, ամբողջությամբ եւ գերազանցապես ծառայում է մարդու հոգում ու մտքում խավարի գերիշխանություն հաստատելուն, տառապանքի ու ցավի բազմապատկելուն, մարդկային ամենաբազմազան արատների, հանցանքների, մեղքերի աննահանջ բազմացմանը եւ գրեթե բացառում է սիրո ու կարեկցանքի գոյությունը։ Եւ ըստ քրիստոնեական ուսմունքի «Մեղքի վարձքը մահն է» (Հռոմ. 9. 23)²¹ հիմնարար դրույթի՝ հոգեւոր առումով մեռած մարդուն այդ համակարգը հեռացնում է այն ամենից, ինչն ամենից շատ ու նախ եւ առաջ իրեն է անհրաժեշտ, ինչը կարող է վերստին ապրեցնել՝ իր արարիչ սկզբից՝ Աստուծուց, այսինքն՝ կենսապարգեւ սիրուց ու կարեկցանքից, նաեւ զղջումից²² ու

¹⁸ Ֆ. ԴՈՍՏՈՅԵՍԿԻ, Գրառումներ Մեռյալ տնից, Երեւան, 2005, էջ 9։ (Մեջբերումը՝ մեր խմբագրությամբ.— Մ. Ս.)։

¹⁹ Անդ, էջ 8։

²⁰ Անդ, էջ 13։

²¹ «Աստուածաշունչ Մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանների», Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին եւ Հայաստանի աստուածաշնչային ընկերություն, 2004, էջ 201։

²² Դոստոևսկին գրում է. «...տարինե շարունակ այդ մարդկանց մեջ չեմ տեսել ոչ զղջման նվազագույն արտահայտություն, ոչ ծանր մտորումների հատիկ՝ իրենց գործած հանցանքի շուրջ...», դեռ ավելին՝ «...կարծես իրականում, տաժանապարտի, դատապարտյալի կոչումը դառնում էր որեւիցե մի աստիճան, այն էլ դեռ պատվավոր։ Ամոթի կամ զղջման եւ ոչ մի դրսևորում» (ընդգծ.— Մ. Ս.)։ Ֆ. ԴՈՍՏՈՅԵՍԿԻ, Գրառումներ Մեռյալ տնից, Երեւան, 2005, էջ 18, 15։

ապաշխարությունից, որ վերածնվելու, փրկության ու հավիտենական կյանքի երաշխիքն են: Սակայն անգամ այդ դժոխային համակարգն անկարող է ամբողջապես սպանել, ոչնչացնել մարդուն: Եւ քանի դեռ մարդու մեջ կենդանի է երեսան, մանուկը՝ անեղծ աստվածային հատիկը (Դոստոևսկին «Քրիստոսի ծննդյան տոնը» («Праздник Рождества Христова»))²³ եւ «Ներկայացում» («Представление»)) գլուխներում ցույց է տալիս, որ այն կենդանի է մնում նույնիսկ անդամ կործանված թվացող հոգիներում, մարդը մեռած չէ, սպառված չէ խավարից ազատագրվելու, կյանք վերադառնալու հնարավորությունը, ավելին՝ անմահ է վերածնվելու՝ Աստուծով հարություն հույսը: Բավական է նվազագույն մարդկային վերաբերմունք, սիրո կամ կարեկցանքի մի կաթիլ, եւ մարդը հառնում է: Այդ հարությունը մարդու ամենակատարյալ փոխակերպումն է եւ զուգահեռվում է մեկ այլ մեռյալ տնից՝ գերեզմանից, Ղազարոսի հարությունը Քրիստոսով²⁴:

Սա այլեւս Դոստոևսկու անսասան դավանանքն էր, որը նա հռչակում էր՝ ավարտելով Մեռյալ տնից գրառումները՝ «Այո՛, Աստված մեզ հետ: Ազատություն, նոր կյանք, հառություն մեռելներից... Ինչ փառավոր պահ»²⁵ (ընդգծ.— Մ. Ս.):

Հիշեցնենք, հենց այս խոսքերն էր կրկնել տարիներ անց բանտից դուրս եկած Ավետիք Իսահակյանը:

Զհաջողվեց գտնել որեւէ փաստ, հիշատակություն այն մասին, թե երբ է Իսահակյանը ծանոթացել ստեղծագործությանը, ինչ խորություն մը է ուսումնասիրել մինչեւ գրառումն անելը՝ 1897 թ. մայիսը: Սակայն փաստը, որ դրանից արված նրա վերոհիշյալ մեջբերումն ուղիղ է, բնագրի լեզվով՝ ռուսերեն եւ իրավիճակին համահունչ՝ թույլ է տալիս ենթադրել, որ երկը լավ գիտեր եւ գիտեր բնագրով, քանի որ հայերեն առաջին թարգմանությունը, որին կարող էր ծանոթ լինել Իսահակյանը, ամբողջ

²³ Ենթիմաստային զուգահեռներով Քրիստոս Մանկան ծննդի, նրանով խոստացված փրկության եւ մանուկների հանդեպ Փրկչի առանձնահատուկ հոգածության, նրանց վերաբերող աստվածային պատգամներին (տե՛ս Եւ. Թ. 6, Մատթ. Ա. 18–23, Բ. 10, ԺԸ. 3, 4, 6, 10, Ղուկ. Թ. 48, Մարկ. Ժ. 14–15):

²⁴ Ի դեպ, ըստ Ա. Ինճիկյանի հուշերի՝ իր հետ զրույցներից մեկում (1938 թ.) Իսահակյանը, խոսելով անավարտ եւ անտիպ գործերի մասին, ավարտելիք մեծ գործերի թվում նշել է «Ղազարոսը»՝ գրված աստվածաշնչյան հիմքով: Տե՛ս Ա. ԻՆՃԻԿՅԱՆ, Ավետիք Իսահակյան, Երեւան, 1977, էջ 231:

²⁵ «Да, с богом! Свобода, новая жизнь, воскресенье из мертвых... Экая славная минута!». Ф. М. Достоевский, Полное собрание сочинений в 30 т., т. 4, Ленинград, 1972, с. 232:

ջական չլինելով՝ չէր կարող այդպիսի հնարավորություն ընձեռել: Խոսքը Սանկտ Պետերբուրգում հրատարակվող «Արաքս» ամսագրի գրական հավելվածում «Յիշատակարան մեռեալ տանից» վերնագրով 1892—1898 թթ. (մինչև հանդեսի վերջին գիրքը) տպագրված արեւելահայերեն թարգմանության (հեղինակն անհայտ է) մասին է²⁶, որին Իսահակյանն անկասկած ծանոթ էր, քանի որ հանդեսի նույն գրքերում տպագրվում էին նաեւ իր ստեղծագործությունները: Իսկ հաջորդ հայերեն՝ արեւմտահայերեն թարգմանության տպագրությունն արդեն ավելի քան մեկ տասնամյակ անց էր²⁷:

1897 թ., երբ Իսահակյանը մեջբերում էր անում «Գրառումներ»-ից, ամենայն հավանականությամբ լավ ծանոթ էր Դոստոևսկու ոչ միայն այս երկին: Եւ, որ կարելու է, տիրապետելով ռուսերենին՝ հավանաբար կարդացել եւ ուսումնասիրել էր դրանք բնագրով: 1893—1895 թթ. Եւրոպայում ուսումնառության եւ քաղաքական գործունեության տարիներին էլ, անկասկած, ծանոթացել էր եւրոպական, մասնավորապես գրական միջավայրում եւ համայնավարական (սոցիալիստական) ու ժողովրդա-

²⁶ Տպագրվել են առաջին մասը եւ երկրորդ մասի առաջին գլուխը:

²⁷ Դոստոևսկու եւ մասնավորապես «Գրառումներ Մեռյալ տնից» երկի նկատմամբ հետաքրքրությունը չի սահմանափակվել Ռուսական կայսրության տիրապետության տակ գտնվող Արեւելյան Հայաստանով: Օսմանյան կայսրության հպատակ արեւմտահայության մտավորական շրջանակներում եւս, որ առավել սերտ կապեր ունեին ոչ թե ռուսական, այլ եւրոպական կրթա-մշակութային տարածքում, բարձր էր գնահատվում եւ Դոստոևսկու գրականությունը, եւ նրա հասարակական-քաղաքական գործունեությունը: Պոլսում լույս տեսնող «Հայրենիք» օրաթերթում (1909, 10/23 օգոստոս, թիվ 1447) ներկայացված «Ռուս մեծանուն վիպասան Ֆ. Մ. Տոսթոյեվսկի (Իր կեանքն ու գործերը)» ակնարկը գնահատում է նրան որպես «տիեզերահոշակ ռուս վիպագիր», «տիեզերական համբաւ վայելող ռուս հոյակապ մատենագիր», որի տաղանդն այնքան հզոր է, «որ իր հոգեբանական ուսումնասիրությունները իրենց ուժգնութեամբ, խորութեամբն ու շահեկանութեամբ կը հմայեն ընթերցողները» «ոչ ոք կրցած է իրեն չափ ահռելի գոյներով պատկերացնել ճակատագրական ազդումները, յաճախանքները, մղձաւանջները, խռովեալ ուղեղներու արհաւիրքը» «ազատութեան մարտիրոս մը իր գաղափարներու համար մահուան դատապարտուած ու կառափնատին ոտքն հասած» եւ վերջին ռուսերին կայսերական շնորհով Սիբիր աքսորված, իսկ նրա «Մեռելներու տան Յիշատակները» հեղինակի գլուխգործոցներից մեկը՝ հզոր ու հոյակապ գիրք, որ մեծ համբավ է վայելում Եւրոպայում եւ որի մեջ սրտահույզ ու ցնցող պատկերներով հեղինակը ներկայացնում է Սիբիրի «տանջարանները», «ռուսական ազատամիտ ու յեղափոխական երիտասարդութեան տառապանքները ու բռնակալութեան գործած նախճիրները»:

«Հայրենիք» թերթի հաջորդ համարից (թիվ 1448, 11/24 օգոստոս) սկսվում է հայ մեծ երգիծաբան Երվանդ Օտյանի «Մեռելներու տան յիշատակները» վերնագրով արեւմտահայերեն թարգմանության հատվածական տպագրությունը (մինչև թիվ 1508, 22/4 նոյեմբեր): Թարգմանությունն ուղիղ չէր, այլ միջնորդավորված՝ «Souvenirs de la maison des morts» ֆրանսերեն թարգմանությունից:

վարական (դեմոկրատական) շրջանակներում (որոնց հետ առնչվում էր) նրա ստեղծագործության գնահատականներին²⁸:

Դոստոևսկու նկատմամբ Իսահակյանի բազմիցս վկայած²⁹ սիրո ու գնահատանքի հիմքը խոր ճանաչողությունն էր³⁰:

Իսահակյանը տակավին ստեղծագործական կյանքի վաղ շրջանում վկայել է նաեւ իր հոգեբանության վրա Դոստոևսկու խորին ներգործություն³¹ մասին: Եւ այսուհանդերձ, ըստ Իսահակյանի՝ 1938 թ. բանավոր խոսքին Ա. Ինճիրկյանի հղումի՝ նա հավաստիացրել է հետեւյալը. «....

²⁸ Ըստ Ռ. Զարյանի՝ Ավ. Իսահակյանը ռուսական արձակի մասին մի զրույցում, հիշելով իր երիտասարդության տարիները՝ մասնավորապես Գերմանիայում, Դոստոևսկու գնահատման մասին նշել է. «....Դոստոևսկու պաշտամունքը ոչ մի չափի տակ չի ընկնում»: Ռ. ԶԱՐՅԱՆ, Հուշապատում, գր. առաջին, Երեւան, 1975, էջ 165:

Դա է վկայում նաեւ վիճակագրությունը: Եւրոպայում Դոստոևսկու իսկական բացահայտումը տեղի է ունեցել հետմահու. քսան տարվա ընթացքում 146 թարգմանություններով 19 լեզուներով, հոգվածներ, մենագրություններ, դասախոսություններ, արդյունքում՝ կարեւոր ներկայություն էւ դերակատարում եւրոպական հոգեւոր կյանքում: 1890-ականների սկզբին արդեն Դոստոևսկին ճանաչվել է եւրոպական գրականության անվիճելի դասական:

Եւ առաջատարը Գերմանիան էր՝ 44 թարգմանությամբ, այդ թվում՝ «Գրառումներ»-ի՝ երեք (1886 թ., 1889 թ., 1890 թ.): Ի դեպ, այս երկն ամենաշատ թարգմանվածներից էր՝ եւրոպական լեզուներով՝ 15 անգամ: Տէն Ս. Է. Փոкин, Европа знакомится с Достоевским: из истории переводов произведений русского писателя, «Философические письма. Русско-европейский диалог», 2021, հտ. 4, թ. 3, էջ 64—78: <https://doi.org/10.17323/2658-5413-2021-4-3-64-78>

²⁹ 1937 թ. գրած հուշերից մեկում նա պատմում է ավագ գրչւնկերոջ՝ Պ. Պոռչյանի հետ մի զրույց, որի ընթացքում Տոլստոյի «Պատանեկություն»-ը թարգմանող եւ նրանով հիացած գրողի «Դու սիրու՞մ ես Տոլստոյին» հարցին պատասխանում է. «Ես Դոստոևսկուն ավելի եմ սիրում»: Ավ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ, Երկերի լիակատար ժողովածու տասնչորս հատորով, հտ. 11, Երեւան, 2020, էջ 56: Իսկ 1925 թ. նամակներից մեկում Դոստոևսկուն գնահատում է որպես համաշխարհային գրականության եզակի մեծերից մեկը եւ անմահ համարում նրա իրապաշտությունը: Տէն Ավ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ, Երկերի լիակատար ժողովածու տասնչորս հատորով, հտ. 14, Երեւան, 2021, էջ 107: 1938 թ. վերստին խոստովանում է իր անփոփոխ վերաբերմունքը. «Իմ մեջ սերը դեպի Դոստոևսկին եղել է պատանեկության տարիներից....»: Ա. ԻՆՃԻՐԿՅԱՆ, Ավետիք Իսահակյան, Երեւան, 1977, էջ 231:

³⁰ Անուղղակի վկայություններից են բազմաթիվ փորձությունների ենթարկված անձնական գրադարանում պահվող Դոստոևսկու եւ նրան առնչվող գրքերը: Դրանցից ամենահինը 1882—1883 թթ. Սանկտ Պետերբուրգում տպագրված Երկերի լիակատար ժողովածուի 11-րդ հատորն է, որում զետեղված է «Գրողի օրագիր 1876»-ը (Փ. Մ. ДОСТОЕВСКИЙ, Полное собрание сочинений в 14 т., т. 11, СПб., 1882), վերջինը՝ 1955 թ. հրատարակված «Ստեպանչիկովի գյուղը եւ դրա բնակիչները» երկն է (Փ. Մ. ДОСТОЕВСКИЙ, Село Степанчиково и его обитатели, Москва, 1955): Տէն Ավետիք Իսահակյանի տուն-թանգարան (Երեւան), ՄՄ 1054 եւ ՄՄ 4167:

³¹ 1903 թ. նոյեմբերի 6-ին նամակում, ի պատասխան ռուս բանաստեղծ, գրականագետ, գրաքննադատ, թարգմանիչ, հայագետ Յուրի Վեսելովսկու՝ ռուս գրականության նկատմամբ իր վերաբերմունքի մասին հարցին, գրում է. «....իմ հոգեբանության վերա խորին ներգործությունն եմ ունեցել Гоголь իր անմահ Мертвые души եւ մանավանդ Достоевский»: Տէն

Դոստոեևսկու ազդեցությունը իմ տպագրած գործերում չեք գտնի: Այդ ազդեցությունն արտահայտվել է իմ գործերում, որոնք դեռևս անտիպ են...»³²: Սա, թերեւս, նաեւ խոստովանություն է իր անհատականությունը, հետեւաբար եւ ստեղծագործությունը Դոստոեևսկու սիրո գերության եւ հոգեբանական գերիշխանության «սպառնալիքից» պաշտպանելու տեւական, շարունակական ջանքի մասին:

Իսկ հետաքրքրվածությունը Դոստոեևսկու գրականության մը շատ բնական էր: Մարդկային էությունը ճանաչել փորձող, կյանքի ու մահվան, տիեզերքի եւ մարդու, անհատի եւ հասարակության, մարդու եւ ազգի ազատության եւ իրավունքների հարցեր քննող, լուծման ուղիների որոնումով տարված երիտասարդ Իսահակյանը, որն անհագորեն ուսումնասիրում էր մարդկության մտքի բոլոր արգասիքները, չէր կարող չհետաքրքրվել իրենից ընդամենը մի քանի տասնամյակ առաջ ապրած ու ստեղծագործած, համաերոպական հռչակ վայելող, բայց եւ հակասական գնահատականների արժանացած Դոստոեևսկու գրական ժառանգության մը եւ մարդկային կերպարով:

Դա ավելին էր, քան հետաքրքրվածությունը. դա հոգեւոր եղբայրության գիտակցումն էր մի անհատի հետ, որը պատանի հասակից կյանքը նվիրել էր մարդ-առեղծվածի բացահայտմանը՝ տակավին 16 տարեկանում այսպես ձեւակերպելով իր առաքելությունը. «Մարդն առեղծված է: Այն պետք է լուծել, եւ եթե լուծես ողջ կյանքում, ապա չասես, որ ժամանակ ես կորցրել. ես զբաղվում եմ այդ առեղծվածով, քանի որ ցանկանում եմ մարդ լինել»³³:

Երիտասարդ Իսահակյանի ճանաչողության ձգտումներն ավելի անհագ էին եւ անպարփակ՝ միտված տիեզերական ճշմարտությունը բացահայտելուն. «...մտածող մարդու համար երջանկությունը ճշմարտություն գտնելն է... Երբ մենք ողջ տիեզերքը լուծենք, գտնենք նրա սկիզբը, պատճառը, նպատակը... ամեն, ամեն բան - այն ժամանակ կսկսվի մեր մարմանդ, լուռ եւ անձգտում, անշարժ երջանկությունը — Նիրվանան: Մինչեւ

Ա.Վ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ, Երկերի լրակատար ժողովածու տասնչորս հատորով, հտ. 13, Երեւան, 2020, էջ 82 (ընդգծ.— Մ. Ս.):

³² Հատ Ինճիկյանի՝ Իսահակյանն այս առումով հիշատակել է միայն մեկ գործ՝ «Ուստա Կարո» վեպը: Տե՛ս Ա. ԻՆՃԻԿՅԱՆ, Ավետիք Իսահակյան, Երեւան, 1977, էջ 231:

³³ Տե՛ս Փ. Մ. ДОСТОЕВСКИЙ, Полное собрание сочинений в 30 т., т. 28, кн. 1, Ленинград, 1985, էջ 63:

այդ օրը մենք պիտի տանջվենք եւ հանգստանանք՝ ճշմարտություններ որոնելով ու գտնելով...»³⁴։

«Գրառումներ Մեռյալ տնից» երկը, որը նաեւ մարդ-առեղծվածը հասկանալու փորձ է, Իսահակյանի ընկալումներում Դոստոևսկու երկերից, ամենայն հավանականությամբ, առանձնացել է հատկապես դիտարկվող-քննվող առարկայի եւ դիտարկող-քննող անհատի, նրանց փոխառնչությունների յուրօրինակությունամբ, ասել է թե՛ երկու առումով. առաջին՝ քննում է առանձնահատուկ մարդկանց եւ արտառոց պայմաններում՝ տաժանավայրում, բանտում պատիժ կրող, հասարակությունից մեկուսացված, երկրորդ՝ քննողն ինքը նրանց մեջ է, նրանցից մեկը։ Երկը նաեւ թերեւս տեւական ուսումնասիրության նյութ է եղել Իսահակյանի համար։ Ասվածը հավաստող անվիճելի վկայություն կարելի է համարել նրա անձնական գրադարանում պահվող Դոստոևսկու մի քանի գրքերի շարքում այս երկի՝ Փարիզում 1920 թ. հրատարակված ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ Իսահակյանի նշումներով³⁵։

Իսկ առանձնանալու գլխավոր պատճառը աշխարհայացքային, բայց եւ կենսական ու ստեղծագործական համընկնումներն էին. համանման հանգամանքներում նույնպիսի քննության փորձառություն էր ունեցել նաեւ ինքը՝ որպես քաղաքական հանցագործ, 1896—1897 թթ.՝ երկու բանտարկությունների ընթացքում, Երեւանի բանտում եւ 1908—1909 թթ.՝ Թիֆլիսի՝ Մետեխի բանտում։ Առաջին բանտարկությունից ազատվելուց ամիսներ անց Իսահակյանը «բանտի սոսկալի» կյանքն ընդհանրականորեն բնորոշում է «տրագեդիա»³⁶։ Հաջորդիվ ներկայացնում է ողբերգության քողազերծված ու բազմադրվազ առարկայացումները, որոնք որոշակիորեն զուգադրվում են Դոստոևսկու անձնական ու գրական նույնակունք մտքերին. «Երբեմն այնպիսի պանիկա—երկյուղ էի զգում բանտում, որ միսս հալվում էր, աղիքներս գալարվում, քիչ էր մնում, որ ուշաթափվեի... Սիրտս մարում էր, աչքերս սեւանում... Սեւ, սեւ աշխարհ»։

Զգում էի դրությունս անելի, անելանելի դրություն, որ անկարող եմ, ջնջված, փակված, ողջ-ողջ գեղեզմանի մեջ. կենդանի մեռել եմ, որ տանջվում

³⁴ Ա.Վ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ, Հիշատակարան, Երեւան, 1977, էջ 173։

³⁵ F. M. DOSTOÏEVSKI, Souvenirs de la Maison des Morts, Paris, Société Française d'Édition Française et Étrangère. sans date, vers 1920: *Տես Ավետիք Իսահակյանի տուն-թանգարան (Երեւան), ՄՄ 9923*։

³⁶ Անդ, էջ 243։

եմ սարսափելի տանջանքներով. շունչս կտրվում էր, կարծես օդ չկար. ծծում էի, բայց օդ չկար...

Մահն զգում էի աչքերիս առաջ եւ սոսկում, պատրաստ էի ամեն մի բարոյական զիջում հանձն առնել, միայն թե ապրել, բանտից ազատվել <...>. միայն կյանք եւ ազատություն.... » (ընդգծ.— Մ. Ս.)³⁷:

Բանտարկությունից ազատվելուց կարճ ժամանակ անց Իսահակյանն սկսում է գեղարվեստորեն իմաստավորել-կերպավորել հոգին, միտքը, մարմինը խորապես ցնցած, իր անձնական եւ բանտային իրականություն մեջ հայտնված, կողքին տառապած մարդկանց ողբերգությունները: Նախնական մտահղացումը երեւութանում է իբրեւ «Բանտիս հուշերից» խորագրով երկ³⁸, դժվար է ասել՝ ինչ ժանրի եւ ինչպիսի ներքին կառուցվածքով: Բայց քանի որ բանտ մուտքի առաջին պահից, անկասկած, մշտապես մտքում առկայծել են Դոստոևսկու բանտային հուշերը՝ հանգամանքների, իրավիճակների, գործող անձանց ինքնաբերական զուգահեռներով, Իսահակյանը, թերեւս, խնդիր է ունեցել ապահովելու իր երկի (կամ երկերի) ինքնությունը: Գուցե նաեւ այդ խնդիրը լուծելու պատճառով է, որ բանտային հուշերից սերող ստեղծագործությունները՝ «Մի շաբաթ մահապարտի հետ», «Քուրդ Ամոն» եւ «Բայրամ Ալին» պատմվածքները, գրվել ու վերամշակվել են հետագա գրեթե ողջ կյանքի ընթացքում՝ 1897—1955 թթ.: Մանավանդ որ սրանց անտիպ, ինչպես նաեւ տպագրված առաջին տարբերակները վկայում են խնդրի գոյությունը, թեեւ, թվում է, ի սկզբանե գրողն ընտրել էր ինքնությունը երաշխավորող բովանդակություն եւ ձեւ:

³⁷ Անդ., էջ 249:

³⁸ Ըստ Ալիկ Իսահակյանի՝ «Հեղինակը մտադիր է եղել այդ շրջանից գրել մի շարք ստեղծագործություններ. (ընդգծ.— Մ. Ս.) դրա մասին վկայում են այդ շրջանին վերաբերող հետեւյալ ծոցատետրային գրառումները.

«Գրելիք փոքր հուշեր.

Բանտից.

— Պատուհանից դարկվողը՝

կախվող քուրդը.

— Կարապետի սպանությունը.

— Թուրքը, կարցերի ոճրագործը, որ լամպի շուշով

փորը կտրեց, աղիքները իր մատներով հանեց.

մորն էր երգում.

— Կախվողները, գիշերը տարան կախելու.

«Ընկերներ, մնաք բարով»: Ա. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ, Ավետիք Իսահակյանի արձակը, Երեւան 1975, էջ 172:

Ի տարբերություն «Գրառումներ»-ի՝ հիշատակված գործերից ամեն մեկի առանցքում մեկ անհատի ողբերգական ճակատագիր է, իրեն բաժին հասած անողորմ ճակատագրի դեմ անզոր անհատի՝ աներկբա ջախջախման դատապարտված: Բովանդակությունը հստակեցրել էր նաեւ վերջնական ձեւը՝ Ժանրային, կառուցվածքային նախապատվությունը՝ դարձյալ ի տարբերություն «Գրառումներ»-ի՝ պատմվածքների շարք՝ փոքրածավալ ստեղծագործություններ՝ բացառապես գեղարվեստական խոսք եւ պատկեր կերտելու միջոցներով՝ զերծ հրապարակախոսությունից, կենցաղագրությունից, փաստագրությունից, հանգամանալի նկարագրություններից եւ ծավալուն վերլուծություններից:

Ընտրությունն օրինաչափ էր՝ հաշվի առնելով Դոստոևսկու վիպական եւ Իսահակյանի բանաստեղծական տարերքները:

Ստեղծագործական երկարամյա պատմության ընթացքում մշակվելով, Իսահակյանի ահռելի կենսական փորձով վերանայվելով՝ հիշյալ պատմվածքները, որոշակիորեն բյուրեղացել են մարդ անհատի էություն ու կեցության տարբեր հարթություններում՝ ներսում՝ գիտակցականի եւ անգիտակցականի միջեւ, դրսում՝ բնածին եւ մարդածին աշխարհների միջեւ:

«Բանտիս հուշերից» մտահղացումը, ըստ այդմ, փոխակերպվեց, ամբողջական երկի չվերածվեց, եւ հենց դրա պատճառով «Մի շաբաթ մահապարտի հետ», «Քուրդ Սմոն» եւ «Բայրամ Ալին» պատմվածքները երբեւէ չմեկտեղվեցին ընդհանուր վերնագրի ներքո, չներկայացվեցին որպես ամբողջության մասեր: Այնուամենայնիվ ակնհայտ է, որ դրանք մեկ խճանկարի բաղադրիչներ են՝ փոխկապակցված, միմյանց լրացնող, բայց եւ միասնական՝ փիլիսոփայությամբ, գաղափարաբանությամբ, խորհրդաբանությամբ, որոնցով այս գործերը որոշակի հիմնարար զուգահեռներ ունեն Դոստոևսկու «Գրառումներ Մեռյալ տնից» երկի հետ: Զուգահեռներ, որոնց հիմքն առավելապես անհատական, արժեհամակարգային, կենսական համընկնումներն են: Իսահակյանը եւս գերզգայուն, բաց նյարդերով էություն էր՝ քրիստոնյա, իմաստասեր, գրող, քաղաքական գործիչ, քաղբանտարկյալ Ռուսական կայսրությունում: Այդ զուգահեռները, սակայն, հավելյալ իմաստներով են հարստացնում որոշ էական տարբերություններ: Բավարար է, թերեւս, նշել դրանցից անկյունաքարայինը, Իսահակյանի՝ նաեւ ճեմարանական հոգեւոր կրթությամբ քրիստոնեության հիմնավոր իմացությունը համադրվել էր իր տոհմի քրիս-

տոնեական-մարդասիրական արժեհամակարգին ու ավանդույթներին³⁹, ինչպես նաև բազմադարյա քրիստոնյա ազգի մշակութային-գրական ժառանգությանը⁴⁰, որոնցում գերակա արժեք, մեծություն ճանաչվում եւ ընդունվում է սերը՝ որպես Աստծու գլխավոր համարժեք, ուրեմն եւ ոչ միայն մարդ-Աստված, այլեւ մարդ-մարդ հարաբերությունների առաջնային պայման։ Մարդու հանդեպ Դոստոևսկու վերաբերմունքում գերակայողը, ըստ էության, կարեկցանքն է⁴¹։

Եւ այսպես՝ բանտային հուշերով գրած երկերում Ավ. Իսահակյանը եւ Ֆ. Դոստոևսկին⁴² միեւնույն դիտակետից՝ հանրային դատավճռով պատժվածների կողքին, միեւնույն գթառատ հայացքով եւ համազգալով են դիտարկում եւ գերազանցապես միեւնույն քրիստոնեական փիլիսոփայությամբ են քննում այդ մարդկանց հոգեկան ու ֆիզիկական բացահայտ ու թաքուն սարսափելի տառապանքները, նրանց մեջ եւ նրանց շուրջը ծավալվող մարդկային ողբերգությունը եւ թեեւ տարբեր գեղարվեստական միջոցներով, բայց «ձեւակերպում» եւ մարդուն տալիս են էապես նույն հայեցակարգային հարցերը՝

³⁹ Մար Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Գեորգյան ճեմարանի եռամյա հոգեւոր կրթությանը (1889–1892 թթ.) նախորդել էր ուսումը ճեմարանի նախապատրաստական աստիճանում՝ Հատիճի վանքի եռամյա դպրոցում (1886–1889 թթ.)։ Ի դեպ, Իսահակյանի ծնողները (նաև Աբրահամ հորեղբայրը եւ Հարություն մորեղբայրը) այդ դպրոցում որդեգիրներ պահելու նպատակով ստեղծված հիմնադրամի նվիրատուներ էին։ Իսահակյանների ընտանիքը բնութագրվում է «կրոնապաշտ ու հավատացյալ»։ Բանաստեղծը «մանկուց լսել էր մոր աղոթքները եւ հոր ընթերցումները Նարեկացու սուրբ գրքից եւ առաջին ճամփան, որ անցել է Գյումրիում ...«Յոթ վերք» վանքը տանող ճամփան էր, ուր ամեն կիրակի պատարագին ներկա էին լինում ողջ ընտանիքով»։ Տէն Ա. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ, Ավետիք Իսահակյանի գիտական կենսագրություն, գք. առաջին, Երեւան, 2000, էջ 58–59։

⁴⁰ Ըստ Իսահակյանի՝ «Հումանիզմը եւ ժողովրդայնությունը հայ գրականության գլխավորագույն բնորոշ առանձնահատկությունն է՝ կարեկցություն ու սեր դեպի մերժվածները, դեպի հասարակական անարդարության զոհերը, տառապողներն ու ընչազուրկները...»։ Ավ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ, Երկերի լիակատար ժողովածու տասնչորս հատորով, հտ. 11, Երեւան, 2020, էջ 303։

⁴¹ Այս, ինչպես նաև բանտային երկերում արտահայտված Ավ. Իսահակյանի եւ Ֆ. Դոստոևսկու աշխարհայացքային, գեղագիտական եւ անհատական կարեւոր առանձնահատկություններն առանձին ուսումնասիրության նյութ են։

⁴² Տոլստոյը, որ «Մեռյալ տուն»-ը համարել է ռուսաց նոր գրականության լավագույն ստեղծագործությունը, «զարմանալի» է գնահատել հեղինակի տեսակետը՝ բնութագրելով այն «անկեղծ, բնական եւ քրիստոնեական»։ Տէն Լ. Н. Толстой, Полное собрание сочинений, в 90 т., т. 63, Москва—Ленинград, 1934, էջ 24։ Նա նաև որպես նոր ժամանակների արվեստում բարձրագույն, Աստծու եւ մերձավորի նկատմամբ սիրուց բխող քրիստոնեական կրոնական գրականության նմուշ է առանձնացնում այս երկը։ Տէն Լ. Н. Толстой, Полное собрание сочинений, в 90 т., т. 30, Москва—Ленинград, 1951, էջ 160։

— Ո՞րն է մարդուն անգթորեն պատժելու, անմարդկային գոյության կամ չգոյության դատապարտելու նպատակը, ինչի՞ համար են այդ տառապանքները, մարդու խեղումն ու կործանումը, ո՞րն է բանտի՝ մարդու համար մարդու ստեղծած անմարդկային աշխարհի, երկրի վրա ստեղծած դժոխքի՝ *Դոստոևսկու բնորոշմամբ եւ պատկերմամբ՝ «Մեռյալ տան», Իսահակյանի ներկայացմամբ՝ «հսկա գերեզմանի»*⁴³, «տառապանքի դժոխք»-ի⁴⁴ նպատակը, *ինչո՞ւ են «հսկայական խաչի վրա... շղթայակապ եւ անշղթա, ազատությունից եւ արեւից խլված հոգիները խաչվել»* եւ «կենդանի տառապում»⁴⁵:

— Իրավունք ունի՞ արդյոք Աստծու ստեղծած մարդ արարածը մեկ այլ մարդու հետ վարվել ոչ մարդավայել՝ նրանից խլել այն, ինչ պարգևել է Աստված՝ կյանք, ազատություն, արժանապատվություն, մարդուն զրկել իր բնական իրավունքից:

*Դոստոևսկին գրում է. «Ամեն ոք, ով էլ լինի, որքան էլ նսեմացած լինի, թեկուզ բնազդաբար, թեկուզ անգիտակցաբար, այդուհանդերձ հարգանք է պահանջում իր մարդկային արժանապատվության նկատմամբ»*⁴⁶: Եւ «...ոչ մի խարանով, ոչ մի կանգալներով չես ստիպի նրան մոռանալ, որ ինքը մարդ է: Իսկ քանի որ, իրոք, մարդ է, հետեւաբար եւ նրա հետ պիտի վարվել մարդավայել: Աստված իմ, չէ որ մարդկային վերաբերմունքը կարող է մարդ դարձնել այնպիսի մեկին, ում վրա վաղուց խամրել է Աստծու կերպարը:

Հենց այդ «*Թշվառականների*» հետ է պետք վարվել առավելագույնս մարդավարի: Դա նրանց փրկությունն է եւ բերկրանքը»⁴⁷:

«Եւ մի՞թե ազատ աշխարհում ապրող մարդիկ չեն, որ քցել են այդ *Թշվառների տանջանքի անդունդները*»⁴⁸, — դատապարտում է Իսահակյանը եւ «դիվական» անվանում այն «ուժը», «որ նվիրագործված իրավունք ունի գործած ոճիրը սրբելու ոճիրով...»⁴⁹:

— Արդյոք արդարացի՞ է անգթորեն պատժել մարդուն իր ոչ անսխալական, մեղավոր էությունից, բնությունից ճնշված արարքի համար, որը գործե-

⁴³ Ա.Վ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ, Երկերի լիակատար ժողովածու տասնչորս հատորով, հտ. 6, Երեւան, 2019, էջ 27:

⁴⁴ Անդ, էջ 579:

⁴⁵ Անդ, էջ 608:

⁴⁶ Ֆ. ԴՈՍՏՈՅԵՍԿԻ, Դրառումներ Մեռյալ տնից, Երեւան, 2005, էջ 137:

⁴⁷ Անդ:

⁴⁸ Ա.Վ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ, Երկերի լիակատար ժողովածու տասնչորս հատորով, հտ. 6, Երեւան, 2019, էջ 609, «Քուրդ Ամոն», Ա. տարբերակ:

⁴⁹ Անդ, էջ 590, «Մի շաբաթ մահապարտի հետ», Ա. տարբերակ:

լու բոլոր պատճառները, հետեւաբար եւ դրանց համար մարդու անձնական պատասխանատվության չափը դժվար է, հաճախ գրեթե անհնար է պարզել-գտնել «մարդ» կոչվող գերբարդ ֆիզիկական-մտավոր-հոգեւոր համակարգում եւ հասարակության ու բնության հետ նրա կապերում ու ազդեցություններում: Եւ մանավանդ, երբ ակնհայտ է, որ մարդը լիարժեք իշխանություն չունի ինքն իր մարմնի, մտքի եւ հոգու վրա, դրանց լիակատար կառավարումն իր ձեռքում չէ, ենթակա չէ ամբողջապես իր գիտակցությանն ու կամփին:

Դոստոեւսկին վկայակոչում է իր ժողովրդին. «...համայն Ռուսաստանում ամբողջ ժողովուրդը հանցանքն անվանում է դժբախտություն, իսկ հանցագործներին՝ դժբախտներ»⁵⁰, «... նման հանցագործությունների միշտ նայում են որպես դժբախտություն եւ ափսոսում են դրա համար»⁵¹:

Իսահակյանն էլ նախ հղում է իր ժողովրդին. «Խեղճը, ինչ է մարդու խելքը, չէ՞ որ Աստված, ինչպես ասում է ժողովուրդը, առաջ մարդու խելքն է առնում, հետո տունը կործանում, ո՞վ է իշխում մարդու վրա, անշուշտ մարդը չէ իրեն իշխողը»⁵², «...մարդը, որ չես իմանում՝ ճակատագրի ինչ դաժան ձեռքի տակ խաղալիք է դառնում, թե ինչպես ակամա կամք է ստեղծվում չարիք գործելու համար»⁵³:

—Արդյո՞ք էական տարբերություն կա՞ բանտում հայտնված մարդկանց եւ բանտից դուրս գտնվողների միջեւ:

«Ամենուրեք կան վատ մարդիկ, իսկ վատերի մեջ՝ նաեւ լավերը... ո՞վ գիտե: Այս մարդիկ գուցե ամենեւին այն աստիճան ավելի վատը չեն նրանցից՝ մնացյալից, ովքեր մնացել են այնտեղ, բանտից դուրս»⁵⁴,— գրում է Դոստոեւսկին:

Իսահակյանն էլ արձագանքում է. «Տեսա, որ բանտում ավելի լավ սրտեր էին բաբախում, քան դուրսը — ազատության աշխարհում...»

Եւ ո՞վ կարող է ասել, բանտում եղածներն են հանցավոր, թե լայն աշխարհում ապրողները...

⁵⁰ Ֆ. ԴՈՍՏՈՅԵՎՍԿԻ, Գրառումներ Մեռյալ տնից, Երեւան, 2005, էջ 66:

⁵¹ Անդ, էջ 5:

⁵² Ա.Վ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ, Երկերի լիակատար ժողովածու տասնչորս հատորով, հտ. 6, Երեւան, 2019, էջ 587:

⁵³ Անդ, էջ 10:

⁵⁴ Ֆ. ԴՈՍՏՈՅԵՎՍԿԻ, Գրառումներ Մեռյալ տնից, Երեւան, 2005, էջ 83—84:

Եւ մի՞թե ազատ աշխարհում ապրող մարդիկ չեն, որ քցել են այդ թշվառներին տանջանքի անդունդները»⁵⁵:

—Մի՞թե մարդիկ եղբայրներ չեն, մի՞թե նույն նյութից չեն ստեղծված բոլորը, եւ ի՞նչպես կարող է մարդը չզգալ հարազատություն *Դոստոևսկու խոսքերով*՝ «... Ճիշտ իր պես մարդու, իր իսկ պես ստեղծված, Քրիստոսի օրենքով իր եղբոր»⁵⁶, «...իր վրա Աստծու պատկերը կրող մեկ այլ անձի...»⁵⁷, ըստ *Իսահակյանի*՝ «եղբրաբախտ կայեններ»⁵⁸-ի հետ:

—Մի՞թե առանց մարդու նկատմամբ մարդկային վերաբերմունքի, գութի եւ կարեկցանքի մարդը կարող է մարդ լինել-մնալ:

«...Մարդասիրությունը, գուրգուրանքը, եղբայրական կարեկցանքը հիվանդի հանդեպ, երբեմն ավելի են պետք բոլոր դեղամիջոցներից»⁵⁹, — գրում է *Դոստոևսկին*:

*Իսահակյանը կարեկցանքից սիրո, սիրուց ապրումակցումի վերաճած իր անձնական վերաբերմունքն է վերլուծում. «Կարեկցության բուռն զգացմունքը թույլ չէր տալիս ինձ, որ նրան մեղադրեի իր գործած ծանր հանցանքի համար. Նրա մեջ միայն մարդն էի տեսնում, մարդկային ուժերից վեր տանջվող ու հյուծվող մարդն էի տեսնում...»*⁶⁰, «Անսահման կարեկցում էին նրան, եւ կարեկցումից նույնչափ սեր էր ծագել իմ մեջ նրա նկատմամբ»⁶¹, «Սիրտս կտոր-կտոր էր լինում այդ բնական մարդու անմիջական տանջանքի վրա»⁶²:

—Մի՞թե մարդու պարտքը չէ գուրգուրալ, փայփայել, ապրեցնել իր եւ ամեն մի այլ մարդու մեջ երբեմն վախից, ցավից կծկված, կուչ եկած, բայց միշտ կենդանի մանուկին՝ անեղծ մարդուն:

«Մի քանի սիրալիր խոսք, եւ կալանավորները համարյա թե բարոյապես հառնում էին: Երեխաների պես հրճվում եւ երեխաների պես էլ սկսում սիրել»⁶³, «...երեխաներ էին, կատարյալ երեխաներ, չնայած այդ

⁵⁵ Ա.Վ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ, *Երկերի լիակատար ժողովածու տասնչորս հատորով*, հտ. 6, Երեւան, 2019, էջ 609, «Քուրդ Ամոն», Ա. տարբերակ:

⁵⁶ Ֆ. ԴՈՍՏՈՆԵՒՍԿԻ, *Գրառումներ Մեոյալ տնից*, Երեւան, 2005, էջ 237:

⁵⁷ Անդ, էջ 237:

⁵⁸ Ա.Վ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ, *Երկերի լիակատար ժողովածու տասնչորս հատորով*, հտ. 6, Երեւան, 2019, էջ 10:

⁵⁹ Անդ, էջ 219:

⁶⁰ Անդ, էջ 609:

⁶¹ Անդ, էջ 12:

⁶² Անդ, էջ 28:

⁶³ Ֆ. ԴՈՍՏՈՆԵՒՍԿԻ, *Գրառումներ Մեոյալ տնից*, Երեւան, 2005, էջ 137:

երեխաներից ոմանք քառասուն տարեկան էին»⁶⁴, «...առանց բացառության դարձան... մանուկներ»⁶⁵, «Կալանավորները դյուրահավատ են երեխաների պես»⁶⁶,— արձանագրում է Դոստոևսկին:

Իսահակյանն էլ նկատում է. «Որքան ծանր է հանցանքը, այնքան դյուրահավատ են լինում երեխայի պես»⁶⁷, «Ինչքան դյուրահավատ է օրհասին դրացի մարդը, երեխայից ավելի դյուրահավատ, պատահաբար արտասանած մի խոսք նրանց կամ վերստեղծում է, կամ ոչնչացնում»⁶⁸:

Այս հարցերի խարիսխը ե՛լ Իսահակյանի, ե՛լ Դոստոևսկու ամրակուռ-աննահանջ ցավն է, քանի որ հաստատապես գիտեին, որ ինչպես անհատ մարդը, այնպես եւ հավաքական մարդկությունը երբեք չեն ընտրել, եւ ոչ մի հիմք չկա մտածելու, որ կընտրեն սիրո, բարու, լույսի ճանապարհը, որքան էլ, որ այն ճշմարիտ լինի: Մարդկության ո՛չ անցյալը, ո՛չ ներկան, ո՛չ մարդաճանաչողության անձնական փորձը այլ կերպ մտածելու հիմքեր չէին տալիս: Ավելին՝ նրանք գիտեին, որ նմանօրինակ հարցեր տվողներն ու ընկալողները միշտ էլ չափազանց փոքրաթիվ են, որպեսզի կարողանան շրջել մարդու, մարդկային հանրույթի՝ իր նմանին մինչեւ իսկ ամենաաներեւակայելի ձեւերով ցավեցնելու, ոչնչացնելու ճանապարհի ընթացքը կամ կասեցնելու այն: Դոստոևսկին կանխատեսել էր չարի, անաստվածության խրախճանքը (հատկապես «Դեւեր» վեպում), իսկ Իսահակյանն իր աչքերով արդեն տեսել էր մարդածին նաեւ նորագույն արհավիրքները՝ աննախագեպ իրենց անմարդկայնության խորությունը եւ ծավալներով՝ Հայոց ցեղասպանությունը, համաշխարհային երկու պատերազմները: Չարության ու դաժանության «նվաճումները» այդուհետեւ էլ չնվազեցին ու չեն նվազում, եւ արդեն նույնիսկ, ցավոք, տարօրինակ չէ, որ մեծապես հենց քրիստոնյա կոչվող, իրենց քրիստոնեական մշակույթի եւ քաղաքակրթության ներկայացուցիչ համարող անհատների ու հանրույթների, ազգերի ու պետությունների ջանքերով: Եւ ուրեմն՝ որքան արդիական է համաքրիստոնեական մշակույթի այս երկու մեծերից յուրաքանչյուրի կյանքի ու ստեղծագործության

⁶⁴ Անդ, էջ 179:

⁶⁵ Անդ, էջ 184:

⁶⁶ Անդ, էջ 276:

⁶⁷ Ա.Վ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ, Երկերի լիակատար ժողովածու տասնչորս հատորով, հտ. 6, Երեւան, 2019, էջ 583:

⁶⁸ Անդ, էջ 8:

առնչությունների, մարդասիրական ուղերձների ուսումնասիրությունն ու արժեւորումը:

РЕЗЮМЕ

Аветик Исаакян неоднократно упоминал имя Федора Достоевского в числе любимых авторов мировой литературы, признавая психологический аспект его влияния на свое творчество. Однако, этот вопрос исследователями связей армянской и русской литератур не затрагивался.

В статье исследуется идея и природа связи рассказов Исаакяна «Одна неделя со смертником», «Курд Амо», «Байрам Али» с «Записками из Мертвого дома» Достоевского, написанных на основе тюремных воспоминаний, и раскрываются общие послания этих авторов, принадлежащих к двум различным культурам христианской цивилизации.

Эти рассказы с их единой философией, символикой и контекстом, имеют определенные параллели с «Записками», в основе которых просматриваются индивидуальные, мировоззренческие, а также ключевые жизненные и творческие совпадения.

Оба автора смотрят на ужасные страдания людей, наказанных общественным приговором, на человеческую трагедию с одной и той же точки зрения и рассматривают их с тем же гуманизмом, милосердием, с той же христианской философией и, хотя и разными художественными средствами, но «задают» по сути одни и те же концептуальные вопросы-послания.

SUMMARY

Avetik Isahakyan repeatedly mentioned the name of Fyodor Dostoevsky among his favorite great writers of world literature, while acknowledging his psychological impact and creative influence. However, the issue of the relationship between these great figures of Armenian and Russian literature was not addressed by the researchers.

The article explores the nature and basis of the relationship between Isahakyan's stories "One Week with a Convict", "Kurd Amo", "Bayram Ali" and Dostoevsky's

“Notes from the Dead House”, written on the basis of prison memoirs. It also reveals the common messages of these key figures in two different cultures of the Christian civilization.

These stories, with a common philosophy, symbolism and context, have certain parallels with the “Notes”, which are based on individual, worldview, as well as vital and creative key coincidences.

Both authors look at the terrible suffering of people punished by a public sentence, at human tragedy from the same point of view and consider them with the same humane, merciful look, with the same Christian philosophy and, although using different artistic means, they “set” essentially the same conceptual questions-messages.

